

Тетяна БЕЛЬСЬКА

ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА І СИСТЕМА ВЛАДНО-СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: АРХЕТИПНИЙ ПІДХІД

Постановка проблеми. Влада в процесі історичного розвитку використовувала різноманітні ресурси та способи впливу на людину. Сьогодні важливого значення в науці набувають корінні питання природи людини, зокрема вивчення психологічних відмінностей, дослідження архетипних структурних елементів свідомості, спрямованості розвитку свідомості, маніпуляція свідомістю, формування ціннісних установок з метою використання в політології, соціології, психології та державному управлінні.

Архетип, відкритий ще К. Юнгом, є ключем для усвідомлення суспільно-культурних цінностей та особливостей людей. Архетипні образи в сучасних умовах є засобом управління людьми, тому цікавість до проблеми архетипів серед науковців в галузі державного управління та в суспільстві зростає. Їх мета – активувати мислення людей шляхом апелювання до універсальних архаїчних ідей, образів та мотивів вибору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало досліджень присвячено проблемі формування свідомості людини та вивченню прихованих механізмів маніпулювання свідомістю.

Аналіз психології натовпу, публіки, цивілізації представлений у роботах таких відомих вчених, як Г. Лебон [13] і З. Фройд [27]. Сутність маніпулятивного впливу на релігійну свідомість розглядає О. Коваль [12], вплив через ЗМІ, Інтернет – Г. Почепцов [21], Я. Зодерквист [10], технології впливу на маси в період передвиборчих кампаній – О. Радченко [24], М. Варій [4].

Питання прихованих механізмів маніпулювання свідомістю широко обговорюється в ході політичних, ідеологічних, методологічних та правових дискусій, що точаться в контексті відродження євгеніки – науки про контроль над спадковістю людини [3; 15]. Спроби впливати на людину за допомогою генної інженерії були зроблені вже в період „холодної війни” 60-х роках ХХ ст., коли СРСР і США розробили генетичну, чи етнічну зброю. Проблемою біотехнологій останнім часом зацікавилися американський політолог Ф. Фукуяма та німецький філософ і соціолог Ю. Хабермас, які говорять про необхідність створення „ліберальної євгеніки”, яка може отримати розвиток лише тільки в суспільстві ліберальної демократії.

Визначення невирішених раніше завдань загальної проблеми. Завданнями є, проаналізувавши можливість зміни архетипних структурних елементів свідомості в процесі історичного розвитку, визначити їх роль у зростанні свідомості та еволюції людства, проаналізувати їх вплив на владно-суспільні відносини на сучасному глобальному етапі розвитку цивілізації.

Мета статті – з’ясування засад еволюції свідомості людини, визначення впливу її архетипних структурних елементів на публічну політику і владно-суспільні відносини.

Виклад основного матеріалу. Архетипні структурні елементи свідомості є концентрованим вираженням різних параметрів суспільного життя людей упродовж тисячоліть. На основі архетипів у процесі історичного розвитку формувалися засади володарювання і підкорення.

**БЕЛЬСЬКА
Тетяна,
BELSKA
Tetyana,**

кандидат наук з державного управління, докторант кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентові України, м. Київ.

Анотація: у статті з’ясовано засади еволюції свідомості людини, встановлено, що на основі архетипів у процесі історичного розвитку формувалися засади володарювання і підкорення, визначено вплив архетипних структурних елементів на публічну політику і владно-суспільні відносини, проаналізовано особливості впливу планетарного рівня свідомості на владно-суспільні відносини на сучасному глобальному етапі розвитку цивілізації.

Ключові слова: архетип, публічна політика, владно-суспільні відносини, глобальне громадянське суспільство.

УДК 352: 323.2

Так, іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет вважав, що “влада означає панування думок і поглядів [17, с. 117]”. Водночас її трактують як здатність агентів влади шляхом домінування втілювати у життя чи нав’язувати певні політичні рішення. Серед сучасних науковців з’явилася думка про те, що природа влади – це тайна реальної, не стилізованої самовпевненості, що здатна створювати особливу ауру, поринаючи до якої одні рішуче керують (правлять), а інші самозабутньо підкоряються, виконуючи будь-які накази [5, с. 4] або “здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку людей [19, с. 87]. Тобто, володарювання і підкорення коріняться в природі людини, в архетипних структурних елементах свідомості людини.

Як відомо, слово “архетип” походить від двох грецьких слів: *arche* – початок і *typos* – форма, зразок. У пізньоантичній філософії воно використовувалося для позначення прообразу, ідеї [9]. Грецькі філософи трактували *ἀρχαί* як начало або первинні принципи, наприклад вода, вогонь, тобто те, що вони називали *ἀττειρον* – “нескінченне”. Таким чином, йдеться про первинні стани, які ніколи не старіють, ніколи не можуть бути перевершені й існують завжди [28, с. 18]. Водночас, за К. Юнгом, архетип – це образ загального колективного всеісторичного досвіду людства, це те, що об’єднує всіх людей, що живуть і ще будуть жити. Архетип – це, перш за все, результат творчої роботи людського мозку, і, можливо, але меншою мірою, на нього вплинули умови середовища.

Архетип є результатом свідомого, несвідомого і всіх чотирьох психічних функцій (мислення, почуття, відчуття й інтуїції). У складній ситуації, коли індивід відразу не в змозі оцінити ситуацію, спливають початкові образи, які найбільше годяться для аналогічних ситуацій. Відповідний стан несвідомого призводить, по-перше, до прояву архетипу, по-друге, до відповідної поведінки. У цьому полягає важливість архетипів [9].

Виникає питання, як архетип співвідноситься із свідомістю та ментальністю. Архетип є головним структурним елементом індивідуальної свідомості кожної людини. Ментальність значною мірою сягає у несвідоме та фіксує архетипові відмінності між соціальними суб’єктами [1, с. 112]. Архетип – поняття більш глибоке, а менталітет має колективний характер. Архетип є більш давнім, ніж культура, тому він не передається традицією, міграцією або мовою. Особистісні переживання тісно пов’язані з архетипами і здійснюються через певні архетипні образи, які є компонентами релігій, міфів, легенд і казок.

Менталітет – сукупність стереотипів мислення і поведінки, властивих людям певної соціально-історичної чи етнічної спільноти. Саме у менталітеті об’єднуються усвідомлені і неусвідомлені, раціональні та нераціональні уявлення людей про світ, про себе, про своє місце в світі, про ставлення до інших спільнот людей, про розумне і справедливе в мисленні і способі життя [26]. Менталітет історичної чи етнічної та національна свідомість (можна вживати термін “національний менталітет”) є проявами колективної свідомості.

Філософ Тейяр де Шарден висловив думку, що “еволюція – це зростання свідомості” [17]. Звідси постає наступне важливе питання про напрямки (вектори) людської свідомості. І. Кант ще у XVIII ст. обґрунтував ідею закономірності руху людського суспільства до загальнопланетарного федеративного устрою й розвитку свідомості від індивідуальної до родової (загальнолюдської) у своїх працях, зокрема у трактаті “До вічного миру”. Тейяр де Шарден визначає вектором спрямованості свідомості нескінченність, “точку Омеги” [17]. Вищою формою свідомості вчені визнають планетарний або планетарно-галактичний рівень [2].

Отже, йдеться про реструктуризацію буденної свідомості.

Аналізуючи тенденції розвитку свідомості вчені запропонували цілу низку понять, зокрема: “надіндивідуальна свідомість” (Е. Дюркгейм), “ноосферна свідомість” (В. Вернадський), “пневмосфера” (П. Флоренський), “техносфера” (А. Фьорсман),

“колективний загальнопланетарний розум” (М. Моїсєєв), “планетарна свідомість” або “планетарно-галактична свідомість” (Д. Беттельгейзе).

Е. Дюркгейм розуміє “надіндивідуальну свідомість” як рівень свідомості, властивий будь-якому колективу, відмінний від суми індивідуальних свідомостей людей. Продовжуючи думки Е. Дюркгейма про неідентичність колективного розуму суми індивідуальних знань, М. Моїсєєв вводить поняття “колективний загальнопланетарний розум”, який є притаманним інформаційній епосі.

У ХХ ст., яке можна охарактеризувати як епоху колективізму, актуалізуються соціальні аспекти буття людини, популяризуються ідея колективної свідомості Е. Дюркгейма, концепція Ж. Піаже про визначальну роль соціального середовища в становленні людини й архетипи колективного несвідомого К. Юнга. Архетипи колективного несвідомого К. Юнга означають сферу глибинних шарів людської психіки, що мають стійкі риси давнього досвіду людини [2, с.13].

Глобалізація, перехід до інформаційного суспільства змінили буття сучасної людини. Відбувається перехід на планетарний рівень сприйняття дійсності, ідей глобального масштабу. Сьогодні стало зрозуміло, що без нового рівня свідомості, яка готова сприймати новий глобальний сучасний світ, зусилля людства виявляться не-ефективними. А подальший прогрес цивілізації без достатньої кількості людей, котрі мислять планетарно, є безперспективним.

Таким чином, ми представимо еволюцію природи людини у вигляді концентричних кіл свідомості (рис. 1). Основним елементом, або ядром свідомості є архетип. Поступово і нерівномірно відбувається зростання свідомості. Нерівномірність зростання свідомості породжує психологію володарювання і підкорення.

Рис. 1. Концентричні кола свідомості

Планетарна свідомість – новий, більш високий ступінь побудови архетипних структурних елементів свідомості, здатної до осмислення і сприйняття глобалізованого світу як єдиної планетарної спільноти; це свідомість, пов’язана з осмисленням глобалізаційних процесів, яка охоплює геополітичну, соціально-економічну та екологічну сфери діяльності людини, керується у своїх діях загальнолюдськими принципами й цінностями, що сприяють стабільному розвитку цивілізації.

Планетарна свідомість є найбільш продуктивним шляхом розвитку людини, актуалізації її здібностей, що передбачає абсолютну повагу до прав і свобод

інших людей та співучасть у долі всього людства, включно з транснаціональними, трансдержавними, екологічними, соціально-економічними й крос-культурними інтересами. Планетарна свідомість перебуває в процесі свого становлення, хоча джерела її сягають праць І. Канта, який обґрунтував думку про необхідність установа-лення всесвітнього громадянства; це породження нової епохи, яку характеризують глобалізаційні процеси [2, с. 6–7].

Можливо, саме планетарний щабель розвитку свідомості людства дав поштовх для появи феномену глобального громадянського суспільства. Водночас відбувається продукування нових технологій влади, трансформація владно-управлінських відносин.

Глобальне суспільство – це не особливий соціальний лад, а всепланетна система співпраці і співіснування різних соціумів і культур. Вона означає існування світової спільноти як глибоко диференційованого цілого [23, с. 1]. Уперше в історії у людей у всепланетарному масштабі поступово виробляється спільне розуміння основних принципів життєустрою, що становить ідеологію глобалізації [16, с. 44]. Глобалізація – процес взаємозв'язку, який означає, що наше життя все більше проходить під впливом подій, що відбуваються, але рішення ухвалюються на великій відстані від нас. Головною ознакою глобалізації є те, що географічна відстань є доцільністю, але зменшується, і що територіальні межі, наприклад між національними державами, стають менш важливими [8, с. 120].

У глобальному суспільстві політична влада не є втіленням вищої необхідності. “Політичне поле, – відзначає Л. Герасіна, – раптом втратило енергію, що забезпечувала можливість володарювати і готовність до покірності”. У владних відносинах склалась незвична ситуація смислового вакууму [5, с. 4].

Зміни у відносинах влади і суспільства, зумовлені науковим прогресом і глобалізацією суспільства, призвели до створення нової теорії публічного управління, яка ґрунтується на розширенні кола учасників ухвалення рішень. У цій теорії використовуються поняття “governance” “good governance” як управління за допомогою глобального громадянського суспільства, об'єднаного в мережу. Цю концепцію розробляють такі українські та зарубіжні вчені, як В. Нікітін, А. Колодій, Л. Сморгунів. Поняття “governance” в документах ООН розглядається як “практика економічної, політичної та адміністративної влади по управлінню справами держави на всіх рівнях”. Це поняття об'єднує “механізми, процеси та інститути, через які громадяни та групи висловлюють свої інтереси, реалізують законні права, виконують обов'язки та балансують між розбіжностями” [22, с. 54].

Глобалізація характеризується волею сучасного суспільства до віртуальності, причому віртуалізується не тільки суспільство, але й породжена в ньому особистість. Інтернет виступає засобом трансформації особистості та суспільства в цілому. Управління в системах віртуальної масової комунікації в інформаційному суспільстві переходить на рівень демократичних відносин, тому Інтернет часто називають “вектором демократизації” і навіть “зоною анархії”. Бурхливий розвиток Інтернету вселив у багатьох людей надію на ренесанс демократії. За допомогою нових форм соціальних взаємодій громадяни можуть миттєво висловити свою позицію з різних політичних питань. Мережа може стати “віртуальним парламентом”. Парламентські вибори, звичайно, можуть проводитися через Інтернет, коли громадянин, який має виборче право, зможе просто вводити свій персональний код у комп'ютер, а не йти на виборчу дільницю, але тоді зникне сама основа демократії – широкі дебати, в яких всі зацікавлені сторони в межах географічної області прояснюють позиції з певного питання. Будь-яка комунікація в мережі зрівнює учасників, і в цьому полягає її ко-ло-сальна демократизуюча роль.

Доступність інформації, безумовно, зробить більш осмисленими наші громадянські обов'язки й поживить демократію [10]. Головна функція “демократії” в умовах глобалізації – виділення і відчуження суспільства від народу і держави,

розширення його до “глобального громадянського суспільства” та просування до глобального управління.

“Глобальне громадянське суспільство” є системою суспільних структур, відносин, свідомості і діяльності глобальної держави, що лише формується, але разом з тим має створити умови для самореалізації всього людства, окремих націй, соціальних груп та індивідів [7, с. 58]. “Глобальне громадянське суспільство” внесло зміни в розуміння поняття його членства або учасника, актора. Це відбулося у зв’язку з переосмисленням поняття громадянства, пов’язаного, зокрема, з інтеграцією зростаючих потоків мігрантів у громадянські суспільства розвинених багатих країн.

Ще один важливий аспект трансформації сучасної “громадянської ідентичності” в її міжнародному вимірі – ускладнення соціально-просторової структури. Якщо раніше членство в певному громадянському суспільстві прив’язувалося до національної держави, то зараз відбувається диференціація рівнів ідентичності – поряд з “національно-державною”, що зберігається, дедалі більшої ваги набувають “регіональні” й “транснаціональні” ідентичності, а також різні форми наддержавної ідентичності [20].

Водночас слід назвати головні ознаки глобального громадянського суспільства, зокрема, це сукупність структур, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій та об’єднань, соціальних груп і націй, відокремлених від новостворюваної глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних утворень); дотримання громадянських прав і прав націй та народів вище за глобальні (наддержавні і міждержавні) угоди та державно-національні закони; забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного, релігійного, етнічного та інших видів плюралізму; наявність приватної власності, вільної конкуренції, обміну діяльністю та її продуктами між учасниками ринку; саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями і добровільними об’єднаннями на основі соціальних норм – регуляторів суспільного життя; розмаїття соціальних, інтелектуальних, наукових, культурних та інших ініціатив; збереження національних, соціальних та інших традицій, культури тощо [7, с. 58].

Глобальне громадянське суспільство може боротися за владу, впливати на певні рішення органів публічної влади і, таким чином, стати політичною силою. “Маючи в своєму розпорядженні щільну комунікаційну мережу, суспільство дихає і коливається, немов клубок електричної напруги, енергія якої готова у будь-який момент перетекти з одного місця в інше. Як і рух капіталів, рух суспільного інтересу чутливо реагує на будь-які подразники” [14].

Влада, залучаючись до глобального мережевого суспільства, змінює форми та методи управління. Мережева влада інформує, а не наказує. Вона не перешкоджає активності опозиції, критиці мас-медіа. Влада змінює стиль спілкування з впливу на діалог, з ієрархічного підпорядкування на горизонтальну комунікацію. Таким чином, встановлюються нові типи і моделі відносин. У багатьох країнах світу зроблено успішні спроби організувати населення в межах структур місцевого самоврядування. На Заході з’явилася професія соціального організатора (community organizers). Слід зазначити, що демократизація влади не означає ослаблення держави. Навпаки, інформаційне суспільство, що є зворотним боком мережевого, має можливості контролю над діями громадян. Тому пріоритетним напрямом державної політики багатьох країн світу став курс на побудову інформаційного суспільства, зокрема на розвиток національних і глобальних інформаційних інфраструктур.

Владні функції держав в умовах глобалізації не зменшуються, а навіть збільшуються завдяки вдосконаленню техніки й апаратів влади, але все ж таки контролювати соціально-економічні процеси і події державам практично неможливо. Формується глобальна політична система – глобальна держава, в якій національні держави є лише їх складовою. Її суб’єктами є транснаціональні структури та національні держави, об’єднані спільною ідеєю, умовами та факторами глобалізаційного розвитку.

Основним засобом функціонування такої держави є транснаціональне право, яке формується в результаті відповідних міждержавних домовленостей і спирається на спільність інтересів між державами та базові цінності всього світу.

Таким чином, особливістю публічної влади в умовах глобалізації є те, що вона не диктує умови суспільству, не діє як апарат примусу, а все тісніше кооперується, взаємодіє з ним, делегуючи частину своїх повноважень інститутам глобального громадянського суспільства.

Висновки та подальші напрями наукових досліджень. Вищвикладене служить достатньою підставою для висновку про те, що архетипічні структурні елементи свідомості людей формувалися під впливом низки чинників. Еволюція людства є наслідком зростання свідомості, яка в процесі свого розвитку змінила кілька рівнів. Нині відбувається перехід на планетарний рівень свідомості.

Сьогодні стало зрозуміло, що без свідомості, готової но-новому сприймати глобальний сучасний світ, зусилля людства виявляться неефективними. Влада і суспільство в умовах глобального управління змінюють форми та методи дії.

Рекомендації органам законодавчої та виконавчої влади. Архетипи як універсальна ідея використовуються нині політологами, соціологами та психологами як ключ до свідомості й підсвідомості громадян. Державним управлінням необхідно більш глибоко ознайомитися з цією проблематикою з метою активізації мислення людей шляхом апелювання до універсальних архаїчних ідей, образів і мотивів вибору для формування ціннісних установок суспільства й об'єднання суспільства.

Список літератури:

1. Афонін Е.А. Соціетальний чинник політичної модернізації / Е.А. Афонін, А.Ю. Мартинов // Український соціум : науковий журнал. – 2008. – № 3. – С. 110–123.
2. Беттельгейзе Д.Д. К Феномен планетарної свідомості: філософсько-антропологічний аспект : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.04 – “Філософська антропологія, філософія культури” / Д.Д. Беттельгейзе. – Х., 2007. – 34 с.
3. Белов Андрей. Генетическое оружие – это реальность [Электронный ресурс] / Андрей Белов // Сайт факультета молекулярной и биологической физики МФТИ. – Режим доступа : http://bio.fizteh.ru/student/biotech/2004/gen_oruzhie2004.html.
4. Варій М.Й. Політико-психологічні передвборчі та виборчі технології : навч.-метод. посіб. / М.Й. Варій – К. : Ельга ; Ніка-Центр, 2003. – С. 270.
5. Герасіна Л.М. Інститут публічної влади у модерному та постмодерному науковому вимірі [Електронний ресурс] / Л.М. Герасіна // Державне будівництво. – 2011. – № 1. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2011-1/doc/1/07.pdf>.
6. Грушевський М. Вступний виклад з історії України-Руси / М. Грушевський // М. Грушевський і Західна Україна. – Львів, 1995. – 432 с.
7. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. В. Бебіка – К. : ІКЦ “Леста”, 2006. – 248 с.
8. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентів України ; наук.-ред. колегія : Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 7 : Державне управління в умовах глобальної та європейської інтеграції / наук.-ред. колегія : І.А. Грицяк (співголова), Ю.П. Сурмін (співголова) та ін. – 2011. – 764 с.
9. Зеленский В. Словарь аналитической психологии [Электронный ресурс] / В. Зеленский. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/11/word/arhetipy>.
10. Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / Ян Зодерквист, Александр Бард ; [пер. со шведского]. – СПб : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2005. – 211 с.
11. Кабаченко Т.С. Психология управления / Т.С. Кабаченко. – М. : Педагогическое общество России, 2000. – 384 с.

12. Коваль О.А. Маніпулювання свідомістю у сфері релігійно-політичних відносин як теоретична і практична проблема / О.А. Коваль // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць / гол. ред. В.В. Лях. – 2004. – Вип. 39. – С. 171–181.
13. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – М.: Академический проект, 2011. – 238 с.
14. Назарчук А.В. Социальные сети и трансформация политического порядка [Електронний ресурс] / А.В. Назарчук // Вестник аналитики. – №30 (4-2007). – 2007. – Режим доступу : http://www.nazarchuk.com/p_16.html.
15. Овчинский В. “Человек будущего” и как с ним бороться [Електронний ресурс] / Владимир Овчинский // Россия в глобальной политике. – 2005. – № 1. – Режим доступу : http://www.globalaffairs.ru/number/n_4493.
16. Олійник О.М. Глобальне та локальне як чинники формування феномена глокалізації / О.М. Олійник // Україна наукова : п'ята всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., Київ, 23–25 грудня 2008 р. : зб. матеріалів : [в 2-х ч.]. – К., 2008. – Ч. 2. – С. 51–52.
17. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989. – № 4. – С. 114–155.
18. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : монографія / [А.І. Кудряченко, В.М. Бебик, В.І. Бортніков, Ф.М. Рудич та ін.]; за ред. д. і. н., проф. А.І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – 396 с.
19. Політологічний енциклопедичний словник / уклад. В.Л. Горбатенко, ред. Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Генеза, 2004. – 735 с.
20. Полтораков О.Ю. Глобальне громадянське суспільство в системі міжнародних відносин / О.Ю. Полтораков // Дослідження світової політики : зб. наук. пр. – К. : Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – 2008. – Вип. 44. – С. 149–156.
21. Почепцов Георгій. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіа комунікації / Георгій Почепцов. – К. : Спадщина, 2012. – 461 с.
22. Сморгунов Л.В. Сравнительный анализ политико-административных реформ от нового государственного менеджмента к концепции “Governance” / Л.В. Сморгунов // Полис. – 2003. – № 4. – С. 54–60.
23. Співак В.М. Глобальне громадянське суспільство: реалії та майбутнє [Електронний ресурс] / Віктор Миколайович Співак. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2010_1/34.pdf.
24. Сучасний виборчий PR : навчальний посібник / В. Лісничий, В. Грищенко, О. Радченко та ін. – К. : ВД “Професіонал”, 2004. – 384 с.
25. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
26. Философия : словарь основных понятий и тесты по курсу “Философия” : учебное пособие / под ред. З.А. Медведевой ; КемТИПП. – Кемерово, 2008.
27. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
28. Юнг К.Г. Душа и миф : шесть архетипов / К.Г. Юнг ; [пер. с англ.]. – К. : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.